

MLADI HRVATI U NJEMAČKOJ

Jadranka GVOZDANOVIĆ

Hrvati u Njemačkoj

Njemačka je od 1968. godine bila glavno odredište za privremeni rad Hrvata u inozemstvu (osobito nakon sklapanja Sporazuma o primanju radne snage iz Jugoslavije na privremeni rad u Njemačkoj te godine¹). Procjenjuje se da su Hrvati sačinjavali oko trećine građana Jugoslavije u Njemačkoj. Prema popisu stanovništva u Njemačkoj je 1971. godine bilo 790.500 radnika iz Jugoslavije, od toga 308.295 (38,3%) Hrvata. Najveći broj doseljenika došao je iz Imotskog (18,6%) i Ozlja (17,7%); doseljenici su bili dobrim dijelom ruralnog podrijetla i imali su pretežno nižu naobrazbu.

Prema popisu iz 1981. godine bilo je u Njemačkoj 189.000 Hrvata, tj. 23,19% svih tadašnjih građana Jugoslavije u Njemačkoj, što upućuje na znatan pad odnosno učestaliju naturalizaciju. Sredinom osamdesetih godina međutim broj građana Jugoslavije, među njima i Hrvata, naglo raste: 1984. godine u Njemačku je iz Jugoslavije došlo 19.969 osoba, 1985. godine 23.012, 1986. godine 26.734, 1987. godine 34.626, 1988. godine 56.478, 1989. godine 63.438, 1990. godine 66.484, a 1991., tijekom rata, čak 222.642 (*Statistisches Bundesamt*, Wiesbaden 2006.). Taj nagli porast objašnjava se najavljuvanjem rata osobito u srpskim medijima od sredine osamdesetih godina.

Od 1992. godine evidentiraju se migranti iz bivše Jugoslavije po narodnostima.² Kod Hrvata nalazimo sljedeće brojke službeno registriranih: 1992. godine 38.839, 1993. godine 26.177, 1994. godine 16.831, 1995. godine 15.127, 1996. godine 12.486, 1997. godine 10.219, 1998. godine 10.036, 1999. godine 12.552, 2000. godine 14.365, 2001. godine 14.100, 2002. godine 12.990, 2003. godine

¹ Broj migranata iz Jugoslavije rastao je od 1954. (kada je u Njemačku došlo 10.723 osobe) do 1968. (96.180). Nakon sklapanja ugovora o slanju radnika na privremeni rad u Njemačku naglo je skočio na 221.510 1969. i potom 1970. godine na 239.519 (*Statistisches Bundesamt*, Wiesbaden, 2006.).

² Broj migranata iz Makedonije raste (sa 1369 1993. godine na 2620 2005.), a broj migranata iz ostalih dijelova bivše Jugoslavije pada.

11.497, 2004. godine 10.352 i 2005. godine 9.208 (*Statistisches Bundesamt*, Wiesbaden 2006.; Rossig, 2008.: 18). Bitno je pokazati statističke podatke jer su baš podaci o migraciji u Njemačku bili jasan indikator političke situacije u zemlji. Možemo zaključiti da su — za razliku od ranijih migracija, koje su bile uglavnom ekonomske prirode (a politički uvjetovanih bilo je malo) — migracije od sredine devedesetih godina bile većinom političke prirode.

Prema aktualnim podacima registrirano je 221.222 Hrvata na radu u Njemačkoj, no prema podacima hrvatskih katoličkih misija i njemačkih (nad)biskupija, broj Hrvata kreće se oko 310.000 ili 350.000 (uključujući one koji rade »na crno«). Ne treba zaboraviti ni da se dijete roditelja (barem jednog) koji više od osam godina živi u Njemačkoj rađa kao Nijemac prema zakonu o njemačkom državljanstvu u sklopu tzv. opcijskog modela (§ 4 Abs. 3 StAG), a između 18. i 23. godine mora se definitivno odlučiti koje će državljanstvo zadržati.³ Hrvati su u Njemačkoj nastanjeni većinom u bogatim pokrajinama na jugu (Baden-Württemberg i Bayern) i to pretežno u velikim gradovima, gdje postoji mogućnost zaposlenja. Ovo su podaci o njihovu broju u savezним pokrajinama (2009.):

• Baden-Württemberg:	72.986
• Bayern (Bavarska):	50.594
• Berlin (grad — država):	9.131
• Brandenburg:	335
• Bremen:	907
• Niedersachsen:	6.153
• Hamburg:	4.823
• Hessen:	29.806
• Mecklenburg-Vorpommern:	136
• Rheinland-Pfalz:	7.045
• Saarland:	670
• Sachsen:	331
• Sachsen-Anhalt:	168
• Schleswig-Holstein:	1.691
• Nordrhein-Westfalen:	36.324
• Thüringen:	122

Broj Hrvata u većim gradovima bio je 2005. godine sljedeći:

• München	24.866
• Stuttgart	13.386
• Frankfurt	12.013

³ Boravišni zakon koji je od 1. siječnja 2005. na snazi u SR Njemačkoj, razlikuje ograničenu dozvolu boravka (*Aufenthaltserlaubnis*) i stalnu dozvolu nastanjenja (*Niederlassungserlaubnis*). Stalnu dozvolu nastanjenja ima gotovo 78% Hrvata u SR Njemačkoj.

• Berlin	11.517
• Hamburg	4.585
• Düsseldorf	3.550
• Hannover	3.102
• Köln	2.854
• Mannheim	2.852
• Karlsruhe	2.423
• Offenbach	1.999
• Essen	1.944
• Pforzheim	1.481
• Wiesbaden	1.263
• Wuppertal	1.115
• Ulm	1.060
• Darmstadt	751
• Heidelberg	326

Krajem 2005. godine vrijeme boravka Hrvata u Njemačkoj bilo je sljedeće:

Tablica 1. — Broj hrvatskih državljana u tisućama prema broju godina provedenih u Njemačkoj. Stanje 31. prosinca 2005. Izvor: *Ausländerzentralregister* (Središnji registar stranaca).

Broj godina	< 1	1-4	4-6	6-8	8-10	10-15	15-20	20-25	25-30	>30
1000	2,0	7,6	5,5	6,5	6,6	41,3	18,3	14,8	22,8	103,7
%	0,87	3,32	2,40	2,84	2,89	18,00	8,00	6,46	9,96	45,30

Migracijska kretanja u 21. stoljeću obostrana su: Hrvati dolaze u Njemačku i vraćaju se u Hrvatsku. U razdoblju od 1992. do 2004. godine (dakle, tijekom 12 godina od Domovinskog rata) u Njemačku se doselilo 205.599 Hrvata, a iz Njemačke u Hrvatsku odselilo se njih 240.501. Vraćali su se uglavnom umirovljenici iz prve migracijske generacije, a ostajala su njihova djeca i drugi mladi Hrvati.⁴

30.042 mladih Hrvata prihvatilo je između 1995. i 2009. njemačko državljanstvo (a njih oko 9 tisuća zadržalo je dvojno državljanstvo). Broj naturalizacija porastao je 2000. i 2001. i otada se polako smanjivao (1995. godine 2479, 1996. godine 2268, 1997. godine 1789, 1998. godine 2198, 1999. godine 1536, 2000. godine 3316, 2001. godine 3931, 2002. godine 2974, 2003. godine 2048, 2004. godine 1689, 2005. godine 1287, 2006. godine 1729, 2007. godine 1224, 2008. godine 1032 i 2009. godine 542). Vidimo da se i taj razvoj poklapa s političkom situacijom u zemlji.

⁴ Hrvati iz Bosne nisu posebno obuhvaćeni ovim pregledom. Oni imaju hrvatsku putovnicu i možemo pretpostaviti da su u priličnom broju slučajeva preko Hrvatske odlazili u daljnje migracije. Od 1991. do 2001. godine u Hrvatsku se doselilo 189.039 osoba iz Bosne i Hercegovine, a 94% njih bili su Hrvati.

Osnovnu ulogu u očuvanju hrvatskog identiteta igraju hrvatska katolička misija i hrvatska dopunska nastava. Pored vjerskog rada, katolička misija organizira folklorne festivale, seminare, duhovne vježbe, susrete mladeži, biblijske olimpijade i susrete crkvenih zborova. Godine 2005. u Njemačkoj je postojala 81 katolička zajednica. Osim veleposlanstva i konzulata, u Njemačkoj djeluju brojne hrvatske kulturne, sportske i umjetničke udruge, dijelom pod pokroviteljstvom Hrvatskoga svjetskog kongresa u Njemačkoj. Dopunsku nastavu na hrvatskom jeziku organizira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta u savez-nim pokrajinama s najvećim brojem Hrvata (Baden-Württemberg, Berlin, Hamburg i Saarland, gdje prema podacima iz 2006. nastavu izvodi 40 učitelja na 125 nastavnih mjesta za 2641 učenika). U drugim savez-nim pokrajinama nadležne su pokrajinske vlasti i nastava je integrirana.

Mladi Hrvati u Njemačkoj

Prema podacima njemačkog Ministarstva znanosti i obrazovanja (*Bundesministerium für Bildung und Forschung*, BMBF) iz 1994. godine, raspodjela hrvatskih učenika po raznim tipovima srednjih škola bila je u Njemačkoj u postocima sljedeća:

- 49% pohađa tzv. realnu školu opće srednje naobrazbe (realka),
- 42,7% gimnaziju i
- 8,3% opću srednju školu.

Godine 2007. (dakle, 13 godine poslije), BMBF daje sljedeće podatke:

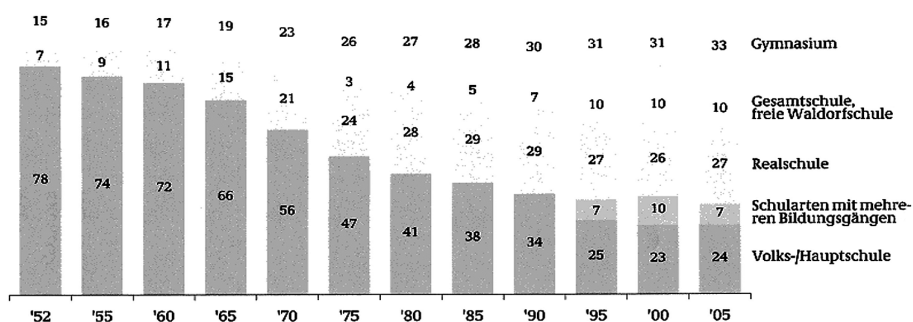
- 49,5% pohađa realku,
- 42,2% gimnaziju i
- 7,3% srednju strukovnu školu.

Vidimo dosljednu raspodjelu po kojoj velika većina hrvatske djece poslije osnovne škole ide u više tipove srednjih škola, očito s namjerom da završe studij.

Kako pokazuju podaci istog ministarstva, stanovnici SR Njemačke manje idu u gimnaziju i realku. Odnos je između 1995. i 2005. godine bio ovakav:

Tablica 2. — Udjeli zastupljenosti srednjih škola prema vrsti u ukupnoj populaciji Njemačke

Godina	Gimnazija	Waldorfska škola	Realka	Srednja škola	Srednja strukovna škola
1995.	31%	10%	27%	7%	25%
2000.	31%	10%	26%	10%	23%
2005.	33%	10%	27%	7%	24%

J. Gvozdanović: *Mladi Hrvati u Njemačkoj*

Grafikon 1. — Udjeli učenika po školama u Njemačkoj od 1952. do 2005.

(Izvor: BMBF, Bundesministerium für Bildung und Forschung)

Vidimo da su mladi Hrvati bolji od njemačkog prosjeka. Treba napomenuti da se radi većinski o Nijemcima, kako pokazuju statistike od 1952. godine (kada u Njemačkoj jedva da je bilo stranaca). Gornji grafikon BMBF-a daje podatke o udjelima učenika po školama u Njemačkoj od 1952.

Vidimo da se u Njemačkoj od 1952. udio gimnazijalaca udvostručio, udio u realkama učetverostručio, a u školama srednje strukovne naobrazbe sveo na trećinu. Tom općenitom trendu prethodila su hrvatska djeca i ona su još uvijek daleko iznad prosjeka.⁵

Na studiju je po podacima Statističkog ureda iz Wiesbadena u zimskom semestru 2004./5. bilo 4556 hrvatskih studenata (1,99% svih Hrvata prijavljenih u Njemačkoj). Raspodjela po studijskim predmetima bila je sljedeća:

- humanističke i društvene znanosti 869 studenata,
- pravo, ekonomija i sociologija 1709 studenata,
- prirodoslovno-matematičke znanosti 647 studenata,
- tehničke znanosti 905 studenata,
- medicina 155 studenata,
- likovne umjetnosti 175 studenata.

Poslije studija ti stručnjaci većinom ostaju u Njemačkoj, i to kao kapital znanja koji Hrvatska gubi.

Identitet i jezik

Mladi Hrvati u Njemačkoj uglavnom vladaju hrvatskim i njemačkim jezikom. To vrijedi u prvom redu za Hrvate druge i treće generacije, koji su ondje rođeni i pohađali su dopunsku nastavu, osobito poslije Domovinskog rata, na hrvatskom

⁵ Činjenica da su Hrvati iznad prosjeka u školskom uspjehu nije njemačka iznimka; slične odnose nalazimo recimo u Nizozemskoj, iako se prije Domovinskog rata podaci odnose na sve građane bivše Jugoslavije (usp. Amkersmit et al., 1989.; Gvozdanović, 2003.: 178).

jeziku. Prije rata postojale su samo tzv. jugoslavenske škole s predavačima iz jugoslavenskih republika i njihova je raspodjela dobrim dijelom bila slučajna. Djeca su u te škole dolazila dijelom s dijalektalnom osnovicom, pa je jezik dopunske nastave, pored njemačkog, za njih bio zapravo treći i njihovi su školski rezultati redovito bili slabiji (slične rezultate je pokazalo moje istraživanje dopunske nastave u Nizozemskoj 2002. godine; v. Gvozdanović, 1993.). Ta se situacija od postojanja samostalne hrvatske države bitno promijenila. Hrvatska manjina u Njemačkoj otada ima jasan identifikacijski cilj i može se očekivati da postiže višu razinu vladanja jezikom.

Bitna osobina djece koja idu na dopunsku nastavu jeste njihov bilingvizam. Oni govore i hrvatski i njemački i imaju dva identiteta. Čuvanje prvobitnog identiteta znatno je izraženije kod djece čiji su roditelji bili iste narodnosti nego kod one iz mješovitih brakova. Neobraćanje pažnje na tu razliku predstavlja problem kod njemačkih istraživača, npr. Rossiga (2008.), koji je većinom intervjuirao tzv. »Jugoviće« bez jasnih identifikacijskih korijena.

Prije 1991. godine istraživanje jezika i drugih karakteristika odnosilo se na građane bivše Jugoslavije u Njemačkoj i tek se u diskusiji ispitanika doznavalo nekoliko detalja o njihovu podrijetlu i narodnosti. Zapadni slavisti su tada (a dijelom i poslije) službenim jezikom Jugoslavije zvali srpskohrvatski u dvije varijante, ekavskoj i ijekavskoj. U obradi pogrešaka u jeziku pokazalo se međutim da jezične i dijalektalne osobine podrijetla ispitanika igraju bitnu ulogu. Neobrađena je uglavnom ostajala i razlika između prvobitnog jezika školarca i jezika nastavnika u dodatnoj nastavi (za hrvatsko dijete je i riječ srpskog nastavnika bila strana, kao i za srpsko dijete riječ nastavnika Hrvata). Iako iz današnje perspektive možemo izreći tu kritiku na rad npr. Stöltinga (1980.), treba svakako naglasiti da je taj rad pridonio razumijevanju kompleksnog položaja učenika iz bivše Jugoslavije u njemačkim školama. Spomenimo jednu zanimljivu činjenicu iz Stöltingova rada (1980.: 96). Kada je upitao učenike da procijene svoje vladanje srpskohrvatskim i njemačkim jezikom, procjena da netko vlada puno bolje jednim od tih jezika bila je rijetka (svega 12,3%).⁶ Potpuno neovisno o tom istraživanju, Ranić-Podunajec (1987.) je na temelju iskustava u dopunskoj nastavi u Nizozemskoj zaključila da učenici obično postižu istu razinu u oba jezika.

Istraživanje Stöltinga (1980.: 98) pokazalo je i da interes igra odlučujuću ulogu (iako je tu broj ispitanika bio relativno malen, 12/13). Zainteresirani uče-

⁶ Od 49 ispitanika njih 17 je izjavilo da vlada srpskohrvatskim dobro, a njemačkim prilično dobro; njih 20 izjavilo je da vlada dobro i jednim i drugim jezikom, a 5 ih je izjavilo da prilično dobro vlada srpskohrvatskim i dobro njemačkim jezikom. To znači da je 87,7% izjavilo da s gradacijskim razlikama podjednako vlada srpskohrvatskim i njemačkim jezikom.

nici u pravilu dobro vladaju i jednim i drugim jezikom, a nezainteresirani su učenici znatno slabiji. Osim toga, istraživanje je pokazalo korelaciju s očekivanjem roditelja u odnosu na očekivani povratak, hoće li kratko ili dugo ostati u Njemačkoj. Ondje gdje nije bilo perspektive skorog povratka, roditelji su se vrlo trudili da djeca prijeđu na njemački jezik.

○ jeziku djece u hrvatskoj školi u sadašnje vrijeme

Istraživanje hrvatskog identiteta i usmjerenosti mladih migranata druge (i treće) generacije u Njemačkoj još predstoji, ali o jeziku — koji je usko povezan s identitetom — možemo konkretnije dati nešto podataka. U okviru lektorata za hrvatski jezik koje plaća i organizira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, razradit ću tu temu na primjeru hrvatske škole u Offenburgu (na jugu Baden-Württemberg, na jugozapadu Njemačke) gdje predaje zagrebačka kroatologinja Ana Valjan. Na uvid sam dobila anonimne pisane radove učenika u kojima govore o svojem životu i o podrijetlu roditelja te o kontaktima s Hrvatskom ili Bosnom i Hercegovinom. Kulturološki je zanimljivo da sva djeca na hrvatskoj dopunskoj nastavi navode da su Hrvati — nitko se ne smatra Nijemcem. Svi oni imaju i ciljnu pokrajinu u Hrvatskoj u kojoj provode ljeto i za koju se isključivo zanimaju (uz mjesto podrijetla roditelja). No, svi oni izvan hrvatske nastave isključivo govore njemački i po tome su potpuno asimilirani i neupadljivi u njemačkoj sredini.

Razina vladanja hrvatskim jezikom usko je vezana za uključenost u aktivnosti hrvatske manjine, pa je znatno viša u gradovima u kojima postoji hrvatska zajednica nego u pokrajinama gdje hrvatske zajednice nema. Taj čimbenik postoji pored izvornog učenja jezika kod kuće, koje je također učinkovitije kad su oba roditelja Hrvati nego kada se radi o mješovitom braku.

Djeca Hrvata u hrvatskoj školi u Njemačkoj sva su rođena u Njemačkoj i sva ona griješe u hrvatskom jeziku. Njihove pogreške se međutim bitno razlikuju od pogrešaka njemačke djece koja uče hrvatski jezik. U prvom redu je tu glagolski vid. Nijemci koji uče hrvatski kao drugi jezik imaju bitne i dugotrajne poteškoće s glagolskim vidom kojim ni u naprednim stadijima učenja jezika ne vladaju potpuno, hrvatska djeca s time nemaju teškoća. Od dvanaest pisanih tekstova koje su napisali učenici hrvatske škole u Offenburgu samo je jedna učenica iz mješovitog braka (otac joj je Nijemac, mati Hrvatica) u samo jednom slučaju pogriješila u glagolskom vidu i napisala:

- (1) Za jednu godinu završim školu, ali još ne znam, šta ću poslije raditi.
(Jessica, 17 godina)

Njena dvije godine mlađa sestra (10. razred, 15 godina), interesantno, ne griješi u glagolskom vidu (što je stvar primarnog vladanja jezikom, ne učenja; baš je mlađa kći napisala da je škola ne zanima). Ona točno upotrebljava svršeni glagolski vid u glavnim rečenicama gdje se on može upotrijebiti da bi se označilo neredovito ponavljanje radnje kao u sljedećem primjeru:

(2) I moja susjeda je isto moja prijateljica. Zajedno doživimo jako puno.
(Bettina, 15 godina)

Iako uglavnom ne griješe u glagolskom vidu (osim iznimke u primjeru 1), interferencija s njemačkim jezikom prisutna je i u morfosintaksi i u leksiku. U morfosintaksi su glavne pogreške:

- Redosljed riječi po njemačkom modelu koji je i pored relativne slobode reda riječi u hrvatskom jeziku neprihvatljiv (ne uzimajući u obzir nedostatak morfologije u oznaci mjesta), npr.:

(3) Ja sam u Lörrach rođena ← njem. Ich bin in Lörrach geboren

- Redovita upotreba lične zamjenice za izražaj subjekta uz glagolski predikat, iako je lice kodirano u glagolskom nastavku, npr.

(4) Ja se zovem J.-K. H. Ja sam rođen u Offenburgu ← njem. Ich heiße J.-K.H. Ich bin in Ofenburg geboren.

- Miješanje oznake mjesta i cilja (koje njemački ne razlikuje, ali niti istočniji štokavski dijalekti ga ne razlikuju), npr.

(5) Moj Tata živi u Hrvatsku (uz to, imenica velikim slovom, po njemačkoj ortografiji)

(6) Uvijek idemo u praznicima u Zadar.

- Oznake vremena po analogiji za mjesto (s njemačkim modelom, kao u primjeru 6, ili bez njemačkog modela, kao u 7), npr.

(7) Ja sam u 4. Juliu rođena. Rodila sam se u četvrtku.

- Doslovno prenošenje njemačke posvojne konstrukcije, npr.

(8) Rođeno ime od nje je... ← Der Geburtsname von ihr ist...

- Prenosjenje njemačke idiomatike, npr.

(9) Ja sam 9 godina ← Ich bin 9 Jahre (alt)

(10) Moj tata dolazi iz Varaždina ← Mein Vater kommt aus Varaždin (u smislu: potječe iz Varaždina).

Ovi primjeri pokazuju da je jezična osnovica hrvatske djece rođene u Njemačkoj njemačka, jer je njemački jezični sustav polazište za interferenciju, pa time i osnovni sustav. Dijelom se u pojednostavljenju jezika opažaju promjene

kakvih ima i u istočnijim štokavskim dijalektima (npr. nerazlikovanje mjesta i cijlj).

Jasno se razlikuje jezični centar (kamo kognitivno spada konceptualizacija s pomoću glagolskog vida) od periferije, na kojoj su procesi pojednostavljenja i interferencije češći.

Transkulturalizam

Mladi Hrvati su govornici dvaju jezika (kako kaže 17-ogodišnja J. F., »odrasla sam sa dva jezika«), iako im je njemački osnovni. U kontekstu Njemačke, po naturalizaciji i s njemačkom putovnicom, oni ipak nisu Nijemci. Smatraju se više Hrvatima nego Nijemcima. Govoreći s Jasnom Čapo Žmegač (2003. itd.), oni daju primjer transnacionalizma u tom smislu da pripadaju i Hrvatskoj i Njemačkoj. Uz to, dodala bih, mladi Hrvati druge (ili treće) generacije u Njemačkoj predstavljaju transkulturalizam kakva kod njihovih roditelja, iz prve migracijske generacije, barem one ekonomske, nema. Naime, ekonomski migranti iz prve generacije u Njemačkoj živjeli su doduše transnacionalno radeći u Njemačkoj s ciljem povratka u Hrvatsku, ali u smislu kulture orijentirali su se isključivo na Hrvatsku i nisu sudjelovali u njemačkoj kulturi. U tom smislu ekonomski migranti prve generacije ne odgovaraju definiciji transnacionalnog kulturalizma kojom je Hannerz (1996: 106) karakterizirao intelektualce koji žive istovremeno u više kultura. Hannerzova definicija je zaista primjenjiva na intelektualce, hrvatske ili iz drugih zemalja, koji sudjeluju u kulturnim zbivanjima rodne zemlje i zemlje prebivanja. Ona je primjenjiva i na mlade Hrvate u Njemačkoj i drugdje po svijetu koji su sudionici dviju kultura i nositelji dvaju identiteta. Kao takvi, oni su Europljani u punom smislu, s potencijalom koji je za Hrvatsku neiskorišteno blago.

Pored dodatne nastave Hrvatska bi trebala organizirati internetska sredstva za učenje jezika koja bi mladim Hrvatima približila Hrvatsku, njezinu kulturu i njezino društveno uređenje i tako otvorila vrata lakšoj efektivizaciji tog kapitala znanja i poznavanja obiju kultura koja bi Hrvatskoj mogla znatno olakšati afirmaciju u Europskoj zajednici.

Literatura

- Ankersmit, T., Th. Roelandt & J. Veenman (1989.), *Statistisch Vademecum 1989*, Minderheden in Nederland. Den Haag: SDU.
- BMBF (2003.), *Berufsausbildung sichtbar gemacht*, Berlin.
- Čapo Žmegač, Jasna (2003.), »Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu«, *Narodna umjetnost* 40/2, 117-131.

- Čapo Žmegač, Jasna (2005.), »Trajna privremenost u Njemačkoj i povratak hrvatskih ekonomskih migranata«, Živić, D. — Pokos, N. — Mišetić, A. (ur.), *Stanovništvo Hrvatske — dosadašnji razvoj i perspektive*, 255-273. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Đurović, Ľubomír (ur.) (1983.), *Lingua in diaspora*, Lund: Lunds Universitet.
- Đurović, Ľubomír (ur.) (1987.), *Child language in diaspora*. Lund: Lunds Universitet.
- Gvozdanović, Jadranka (1993.), »Serbian and Croatian«, u: Extra, Guus — Ludo Verhoeven (ur.), *Community Languages in the Netherlands*, 175-192. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Hannerz, Ulf (1996.), »Cosmopolitans and locals in world culture«, Hannerz, U. (ur.), *Transnational Connections: Culture, People, Places*, 102-111. London: Routledge.
- Pandžić, Marinko (1992.), *Interferenzen im Deutschen und im Serbokroatischen der Kinder jugoslawischer Arbeitnehmer in der Bundesrepublik Deutschland*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-maximilian-Universität zu München.
- Ranić-Podunajec, Ljiljana (1987.), »Pristup jeziku i kulturi u nastavnoj praksi u Nizozemskoj«, *Migracijske teme* 3, 3/4, 353-360.
- Rossig, Rüdiger (2008.), *Junge MigrantInnen aus Jugoslawien und seinen Nachfolgestaaten in Deutschland*. Berlin: Archiv der Jugendkulturen Verlag KG.
- Stölting, Wilfried (1980.), *Die Zweisprachigkeit jugoslawischer Schüler in der Bundesrepublik Deutschland*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvati_u_Njema%C4%8Dkoj